

The Role of the Family in the Social Upbringing of Children with an Approach to the Teachings of Imam Sajjad (AS): Presenting an Effective Monitoring Model

Mohammadmahdi Zarei* Graduate of Level 4, Qom Seminary, Qom, Iran (Corresponding author)
Mohammadmahdizarei1995@gmail.com

Vahid Enami Graduate of Level 4, Qom Seminary, Qom, Iran.
infovahidenami@gmail.com

Abstract

Social upbringing, as one of the fundamental dimensions of human development, has consistently been a focal point for thinkers and social reformers. The family, as the primary educational institution, plays a pivotal role in this process. The present study aims to analyze the role of the family in the social upbringing of children based on the teachings of Imam Sajjad (AS) and to present a model for effective monitoring. This research employed a qualitative approach utilizing conventional content analysis. The scope of the study includes Supplication 25 (concerning children), Supplication 20 (Makarem al-Akhlaq), and Supplication 24 (concerning parents) from Al-Sahifa al-Sajjadiyya, as well as the Treatise on Rights (Risalat al-Huquq) of Imam Sajjad (AS). The findings were categorized into two main themes: "Foundations and Principles of Social Upbringing" and "Model of Effective Social Monitoring," presented in two separate tables accompanied by detailed analysis. The sub-themes under the first main theme include: faith and piety, cultivating a spirit of opposition to oppression, respect for parents, forgiveness and forbearance, honesty, and justice-seeking. The sub-themes under the second main theme include: monotheism and devotion to God, self-knowledge and self-purification, fairness in relationships, sincere intention and righteous deed, social commitment, optimal use of life, and self-esteem coupled with humility. The results indicate that the teachings of Imam Sajjad (AS) provide a comprehensive framework grounded in human dignity for raising a committed and responsible generation, and their application can lead to the realization of effective social monitoring within the family.

Keywords: Imam Sajjad (AS), Family, Social Upbringing, Al-Sahifa al-Sajjadiyya, Treatise on Rights (Risalat al-Huquq), Effective Monitoring.

Citation: Zarei, M. & Enami, V. (2026). The Role of the Family in the Social Upbringing of Children with an Approach to the Teachings of Imam Sajjad (AS): Presenting an Effective Monitoring Model. *Quran and Psychology*, 1(1).

OPEN ACCESS

نقش خانواده در تربیت اجتماعی فرزندان با رهیافتی به آموزه‌های امام سجاد(علیه‌السلام): ارائه الگوی نظارت اثربخش

دانش آموخته سطح ۴ حوزه علمیه قم، قم، ایران (نویسنده مسئول).

Mohammadmahdizarei1995@gmail.com

محمد مهدی زارعی *

دانش آموخته سطح ۴ حوزه علمیه قم، قم، ایران.

infovahidenami@gmail.com

وحید انعامی

چکیده

تربیت اجتماعی به عنوان یکی از ابعاد اساسی رشد انسان، همواره مورد توجه اندیشمندان و مصلحان اجتماعی بوده است. خانواده به عنوان نخستین نهاد تربیتی، نقش کلیدی در این فرایند ایفا می‌کند. پژوهش حاضر با هدف تحلیل نقش خانواده در تربیت اجتماعی فرزندان بر اساس آموزه‌های امام سجاد(علیه‌السلام) و ارائه الگویی برای نظارت اثربخش انجام شده است. این مطالعه با رویکرد کیفی و روش تحلیل محتوای متعارف (قراردادی) صورت گرفته است. حوزه پژوهش شامل دعای ۲۵ (در مورد فرزندان)، دعای ۲۰ (مکارم الاخلاق) و دعای ۲۴ (در مورد والدین) از صحیفه سجادیه و همچنین رساله حقوق امام سجاد(علیه‌السلام) است. یافته‌ها در دو مضمون اصلی «مبانی و اصول تربیت اجتماعی» و «الگوی نظارت اجتماعی اثربخش» طبقه‌بندی و در قالب دو جدول مجزا همراه با تحلیل تفصیلی ارائه شده‌اند. مضامین فرعی ذیل مضمون اصلی اول عبارت‌اند از: ایمان و تقوا، پرورش روحیه ظلم‌ستیزی، احترام به والدین، عفو و گذشت، صداقت و عدالت‌خواهی. مضامین فرعی ذیل مضمون اصلی دوم عبارت‌اند از: توحید و خداپرستی، خودشناسی و تزکیه نفس، انصاف در روابط، نیت نیک و عمل صالح، تعهد اجتماعی، بهره‌وری از عمر، عزت نفس و تواضع. نتایج نشان می‌دهد که آموزه‌های امام سجاد(علیه‌السلام)، چهارچوبی جامع و مبتنی بر کرامت انسانی برای تربیت نسل متعهد و مسئول ارائه می‌دهد و کاربست آن می‌تواند به تحقق نظارت اجتماعی کارآمد در خانواده منجر شود.

واژگان کلیدی: امام سجاد(علیه‌السلام)، خانواده، تربیت اجتماعی، صحیفه سجادیه، رساله حقوق، نظارت اثربخش.

زارعی، محمد مهدی و انعامی، وحید (۱۴۰۵). نقش خانواده در تربیت اجتماعی فرزندان با رهیافتی به آموزه‌های امام سجاد علیه‌السلام: ارائه الگوی نظارت اثربخش. دوفصلنامه روان‌شناسی قرآن بنیان، سال اول، (۱).

مقدمه

انسان به عنوان موجودی اجتماعی، هویت خود را در بستر تعامل با دیگران شکل می‌دهد و زندگی در جامعه، مستلزم درونی‌سازی هنجارها، ارزش‌ها و مهارت‌هایی است که از آن به «تربیت اجتماعی» تعبیر می‌شود. پورمقدس (۱۳۶۷) تربیت اجتماعی را فرایند تأمین زمینه‌های لازم برای متجلی ساختن ارزش‌ها و ضوابط مطلوب اجتماعی در فرد می‌داند تا بتواند در برخوردهای اجتماعی، از جمله هدایت دیگران، مخالفت با نظرات غیرمنطقی، توافق و سازگاری مؤثر باشد. خانواده به عنوان اولین نهاد تربیتی، نقش اساسی در شکل‌گیری هویت اجتماعی فرزندان و آموزش مهارت‌های لازم برای تعامل با دیگران در جامعه ایفا می‌کند (توسلی، ۱۳۹۸).

در جهان معاصر، تحولات سریع اجتماعی، چالش‌های نوینی را پیش روی خانواده‌ها در امر تربیت نسل قرار داده است. پرسش‌هایی از این دست مطرح می‌شود که چگونه می‌توان فرزندان را مسئول، قانون‌مدار، عدالت‌خواه و متعهد به ارزش‌های اخلاقی تربیت کرد، و از سوی دیگر، نظارتی مؤثر و به دور از خشونت بر رفتار اجتماعی آنان اعمال نمود؟ در پاسخ به این پرسش‌ها، آموزه‌های دینی، به ویژه سیره و کلام معصومان (علیهم‌السلام)، می‌تواند به مثابه چراغی راهگشا عمل کند.

در این میان، امام سجاد (علیه‌السلام)، پس از واقعه عاشورا، با دو میراث گرانسنگ «صحیفه سجادیه» و «رساله حقوق»، نقشی بی‌بدیل در تبیین معارف اسلامی و تربیت دینی جامعه ایفا نمودند. صحیفه سجادیه که به «زبور آل محمد» شهرت یافته، مجموعه‌ای از دعا‌های مأثور است که در لایه‌های زیرین خود، نظامی جامع از جهان‌بینی توحیدی و اصول تربیتی را ارائه می‌دهد (انصاریان، ۱۳۸۱). رساله حقوق نیز منشوری کامل از حقوق و تکالیف فردی و اجتماعی است که امام سجاد (علیه‌السلام) آن را برای یکی از شاگردان خویش نگاشته‌اند (یثربی، ۱۳۸۷). شیخ مفید در این باره می‌گوید: «فقه‌ها از آن حضرت، دانش‌های بسیاری فراگرفتند و مواعظ، دعاها، فضایل قرآن و حلال و حرام را از آن حضرت یاد گرفته، و حفظ کردند» (مفید، ۱۳۷۲).

پژوهش‌های متعددی به ابعاد تربیتی این دو اثر ارزشمند پرداخته‌اند. ملاسلمانی و همکاران (۱۳۹۰)، به بررسی مبانی تربیت اجتماعی از دیدگاه امام سجاد (علیه‌السلام) پرداخته و ایمان و تقوا را زیربنای اساسی آن معرفی کرده‌اند.

قاعدی موصول و همکاران (۱۳۹۴)، آموزه‌های ایشان را در زمینه تربیت فرزند تحلیل نموده‌اند.

صالحی و همکاران (۱۳۹۸)، مؤلفه‌های تربیت شهروندی را از رساله حقوق استخراج کرده‌اند. علانی رحمانی و همکاران (۱۴۰۲) نیز به تحلیل محتوای دعای ۲۵ صحیفه سجاده در خصوص تربیت کودک پرداخته و شاخصه‌هایی چون تربیت معنوی، تربیت جسمانی، تربیت اقتصادی، نقش والدین و محیط، موانع تربیت و راهکارهای برون‌رفت از موانع را شناسایی کرده‌اند. مرزانی (۱۴۰۳)، تربیت نیکو را یکی از وظایف اساسی والدین برشمرده و بر مسئولیت آنان در قبال حُسن ادب، راهنمایی فرزند به‌سوی پروردگار و کمک به او در عبادت خدا تأکید کرده است. صفاری و همکاران (۱۴۰۳) نیز در مروری روایتی بر نقش خانواده در تربیت اجتماعی کودکان، شش مضمون اصلی شامل بهبود مهارت‌های ارتباطی، ایجاد و ارتقای روحیه انسانی، تقویت هویت فردی و اجتماعی، تکامل الگوی رفتاری، آموزش ارزش‌ها و مهارت‌های اجتماعی و حمایت اجتماعی از کودکان را شناسایی کردند و بر نقش بی‌بدیل خانواده در شکل‌دهی الگوهای تربیتی فرزندان تأکید نمودند. ایزدی و مهدوی‌منش (۱۳۹۱)، در پژوهشی با تأکید بر شیوه‌های انحراف‌زدایی و فضیلت‌افزایی در آموزه‌های امام سجاد (علیه‌السلام)، به نقش خانواده در الگوبرداری رفتاری در ارتباطات اجتماعی پرداخته و مؤلفه‌هایی همچون خدمت‌رسانی، گذشت، مهرورزی و ایجاد ارتباط مستمر با خدا را به‌عنوان روش‌های کاربردی در تربیت اجتماعی معرفی کرده‌اند. همچنین در پژوهشی دیگر طباطبائی‌نیا و همکاران (۱۴۰۲)، با هدف مفهوم‌سازی اخلاق در خانواده از منظر امام سجاد (علیه‌السلام) در صحیفه سجاده، مؤلفه‌هایی همچون رفتار محبت‌آمیز، گذشت، همکاری و احترام متقابل به‌عنوان اصول کلی اخلاقی در خانواده شناسایی شده و بر نقش نظارت و مراقبت والدین در تربیت فرزندان تأکید شده است. باوجوداین، تاکنون پژوهشی که به‌طور نظام‌مند و با روش تحلیل محتوای کیفی، نقش خانواده در تربیت اجتماعی فرزندان را با تأکید بر دو محور «روابط اجتماعی» و «نظارت اجتماعی» و با استناد دقیق به فرازهای دعا و متن رساله حقوق بررسی کرده و یافته‌ها را در قالب جدول‌های منظم همراه با تحلیل تفصیلی ارائه دهد، انجام نشده است. از این‌رو، پژوهش حاضر در پی پاسخ به این پرسش‌ها است:

۱- بر اساس آموزه‌های امام سجاد (علیه‌السلام)، خانواده چه نقشی در تربیت روابط اجتماعی

فرزندان دارد؟

۲- الگوی نظارت اثربخش بر فرزندان از منظر آموزه‌های امام سجاده (علیه السلام) چگونه ترسیم می‌شود؟

روش پژوهش

این پژوهش از نظر هدف، کاربردی و از نظر شیوه گردآوری داده‌ها، کیفی از نوع تحلیل محتوای متعارف (قراردادی) است. تحلیل محتوای متعارف برای مفهوم‌پردازی و استخراج مضامین نهفته در یک متن زمانی که نظریه یا دانش پیشین درباره پدیده مورد نظر محدود باشد، به کار می‌رود (کرپندورف، ۱۳۸۷).

جامعه پژوهش، تمامی آموزه‌های امام سجاده (علیه السلام) در دو کتاب صحیفه سجاده و رساله حقوق است. نمونه‌گیری به صورت هدفمند انجام شد. از صحیفه سجاده، سه دعا به دلیل غنای محتوایی در حوزه تربیت اجتماعی و روابط خانوادگی انتخاب شدند:

۱- دعای ۲۵: که امام (علیه السلام) در آن برای فرزندان خود دعا می‌کنند و خیر و صلاح دنیا و آخرت ایشان را از خداوند طلب می‌نمایند (صحیفه سجاده، دعای ۲۵).

۲- دعای ۲۰ (مکارم الاخلاق): که امام (علیه السلام) در آن، والاترین فضایل اخلاقی را از خداوند مسئلت می‌جویند (صحیفه سجاده، دعای ۲۰).

۳- دعای ۲۴: که امام (علیه السلام) در آن برای پدر و مادر خود دعا کرده و حقوق ایشان را تبیین می‌فرمایند (صحیفه سجاده، دعای ۲۴).

از رساله حقوق نیز تمامی فرازهای مرتبط با حقوق دیگران (حقوق والدین، فرزندان، برادران دینی و...) و حقوق نفس (حق النفس) برای تحلیل مورد بررسی قرار گرفتند (رساله حقوق، ۱۳۸۷).

داده‌ها با استفاده از روش تحلیل مضمون (تماتیک) و با انجام مراحل زیر تحلیل شدند (کرپندورف، ۱۳۸۷):

۱- آشنایی اولیه با داده‌ها: مطالعه مکرر و دقیق متن عربی و ترجمه دعا‌های منتخب و رساله حقوق.

۲- تولید کدهای اولیه: استخراج فرازهای مرتبط با موضوع پژوهش و تبدیل آنها به کدهای معنادار.

- ۳- جستجوی مضامین: دسته‌بندی کدهای اولیه بر اساس شباهت معنایی و تشکیل مضامین فرعی.
 - ۴- بازبینی مضامین: بررسی انسجام درونی مضامین فرعی و دسته‌بندی آنها در ذیل مضامین اصلی.
 - ۵- تعریف و نام‌گذاری مضامین: شناسایی ماهیت هر مضمون و انتخاب نام مناسب برای آنها.
 - ۶- استخراج الگو: ترسیم شبکه مضامین و ارائه جداول مضامین همراه با تحلیل توصیفی.
- برای افزایش اعتبار یافته‌ها، از روش «بررسی توسط اعضا» (بازبینی مجدد متن توسط پژوهشگر) و «درگیری طولانی مدت با داده‌ها» استفاده شد.

یافته‌ها

یافته‌های حاصل از تحلیل محتوای دعای ۲۵، دعای ۲۰ (مکارم الاخلاق)، دعای ۲۴ صحیفه سجاده و رساله حقوق امام سجاد (علیه السلام) در دو مضمون اصلی «مبانی و اصول تربیت اجتماعی» و «الگوی نظارت اجتماعی اثربخش» و چندین مضمون فرعی طبقه‌بندی شد. مضمون اصلی اول، مبانی و اصول تربیت اجتماعی، به نقش بنیادین خانواده در پایه‌ریزی شخصیت اجتماعی فرزند و آموزش مهارت‌های ارتباطی اشاره دارد و شامل شش مضمون فرعی است. در جدول زیر، مضامین فرعی استخراج شده به همراه منابع، آدرس فرازها، متن عربی و ترجمه فارسی ارائه شده است.

جدول (۱): مضامین فرعی تربیت اجتماعی (بر اساس آموزه‌های امام سجاد (علیه السلام))

ردیف	مضمون فرعی	منبع	متن عربی فراز شاهد	ترجمه فارسی
۱	ایمان و تقوا	صحیفه سجاده، دعای ۲۵، فراز ۳	وَاجْعَلْهُمْ أَبْرَارًا اتَّقِيَاءَ بُصْرَاءَ سَامِعِينَ مُطِيعِينَ لَكَ	و آنان را نیکوکار، پرهیزکار، بصیر و بینا، شنوا و فرمانبردار خود قرار ده
۲	پرورش روحیه ظلم‌ستیزی	صحیفه سجاده، دعای ۲۵، فراز ۳	وَاجْمَعِ أَغْدَائِكَ مُعَانِدِينَ وَ مُبْغِضِينَ	و نسبت به همه دشمنانت، سرسخت و کینه‌توز باشند
۳	احترام و اطاعت از والدین	صحیفه سجاده، دعای ۲۵، فراز ۶	وَاجْعَلْهُمْ لِي مُحِبِّينَ، وَ عَلَيَّ حَدِيثِينَ مُقْبِلِينَ مُسْتَقِيمِينَ	آنان را نسبت به من دوستدار، و بر من مهربان و روی آورنده و

ردیف	مضمون فرعی	منبع	متن عربی فراز شاهد	ترجمه فارسی
			لِی، مُطِيعِينَ غَيْرَ عَاصِينَ وَ لَا عَاقِبِينَ وَ لَا مُخَالِفِينَ وَ لَا خَاطِئِينَ	برایم مستقیم و فرمانبردار قرار ده، نه نافرمان و نه عاق والدین و نه مخالف و نه خطاکار
۴	عفو و گذشت	صحیفه سجاده، دعای ۲۴، فراز ۸	اللَّهُمَّ وَ مَا مَسَّهَا مِنْ أَدَى... فَاجْعَلْهُ حِطَّةً لِدُنُوبِهِمَا	خدایا! هر آزاری که از من به آن دو رسیده... آن را وسیله محو گناهانشان قرار ده
۵	صداقت	صحیفه سجاده، دعای ۲۰، فراز ۵	وَ اقْبِضْ عَلَى الصِّدْقِ نَفْسِي وَ جَانِمِ رَاسِي	و جانم را بر صدق و راستی نگاهدار
۶	عدالت خواهی	صحیفه سجاده، دعای ۲۰، فراز ۷	وَ إِنِّ مِلْنَا فَعَدَلْنَا	و چون به کجی گراییم، ما را به عدالت بازگردان

نخستین مضمون فرعی، ایمان و تقوا به عنوان زیرساخت معنوی - اخلاقی تربیت اجتماعی است. امام سجاد (علیه السلام) در فرازی از دعای ۲۵، نیکی و پرهیزکاری را برای فرزندان خویش از خداوند طلب می کنند: «وَ اجْعَلْهُمْ أَبْرَاراً أَتْقِيَاءَ بُصْرَاءَ سَامِعِينَ مُطِيعِينَ لَكَ؛ و آنان را نیکوکار، پرهیزگار، بینا، شنوا و فرمانبردار خود قرار ده» (صحیفه سجاده، دعای ۲۵، فراز ۳). این فراز، ایمان و تقوا را به عنوان بنیانی مطرح می کند که سایر ابعاد تربیت بر آن استوار می شود. فرد نیکوکار و پرهیزکار، در تعاملات اجتماعی خود، حقوق دیگران را رعایت کرده، از ظلم دوری می گیرند و انگیزه الهی برای رفتار درست دارد. ایمان به عنوان باور به آموزه های دینی و تقوا به عنوان پایبندی به این آموزه ها در عمل، نقشی محوری در شکل گیری اخلاق و هنجارهای رفتاری افراد ایفا می کنند.

ملاسلمانی و همکاران (۱۳۹۰) نیز بر این باورند که از دیدگاه امام سجاد (علیه السلام)، ایمان، جهت دهنده اصلی رفتارهای اجتماعی است. خانواده ای که فرزند را با ایمان و تقوا آشنا کند، زیربنای مستحکمی برای تربیت اجتماعی او پی ریزی نموده است.

دومین مضمون فرعی، پرورش روحیه ظلم ستیزی به عنوان تعهد به عدالت اجتماعی است. در

ادامه همین دعا، امام (علیه السلام) از خداوند می‌خواهند که فرزندان در برابر دشمنان حق، ایستادگی کنند: «وَلِجَمِيعِ اَعْدَائِكَ مُعَانِدِينَ وَ مُبْغِضِينَ؟» و نسبت به همه دشمنان، سرسخت و کینه توز باشند» (صحیفه سجاده، دعای ۲۵، فراز ۳). این روحیه ظلم‌ستیزی، از مصادیق عالی تعهد اجتماعی است. مراد از «دشمنان خدا» در این فراز، تمامی کسانی هستند که در مسیر ظلم و باطل گام برمی‌دارند. خانواده باید فرزندان تربیت کند که در برابر بی‌عدالتی حساس باشند و برای احقاق حق، به پا خیزند. صالحی و همکاران (۱۳۹۸)، این مؤلفه را از شاخص‌های اساسی شهروند مطلوب در اندیشه امام سجاد (علیه السلام) برمی‌شمرند. پرورش چنین روحیه‌ای، نسل آینده را به افرادی متعهد به ارزش‌های انسانی و عدالت‌خواه تبدیل خواهد کرد.

سومین مضمون فرعی، تأکید بر احترام و اطاعت از والدین به عنوان الگوی نظم‌پذیری و انسجام خانوادگی است. امام سجاد (علیه السلام) در فرازی دیگر از دعای ۲۵، رابطه فرزندان با خود را این گونه ترسیم می‌کنند: «وَاَجْعَلُهُمْ لِي مُحِبِّينَ وَ عَلَيَّ حَدِيثِينَ مُقْبِلِينَ مُسْتَقِيمِينَ لِي مُطِيعِينَ غَيْرَ عَاصِينَ وَ لَا عَاقِينَ وَ لَا مُخَالِفِينَ وَ لَا خَاطِئِينَ؟» و آنان را نسبت به من، دوستدار و با محبت، و بر من مهربان و دلسوز، و روی آورنده و برای من مستقیم و فرمانبردار قرار ده، نه نافرمان و نه عاق والدین و نه مخالف و نه خطاکار» (صحیفه سجاده، دعای ۲۵، فراز ۶). این فراز، بر اهمیت احترام و اطاعت فرزند از والدین تأکید دارد. این اطاعت نه از روی ترس، بلکه آمیخته با محبت و دلسوزی است. چنین الگویی در خانواده، زمینه‌ساز پذیرش قانون و احترام به هنجارهای اجتماعی در جامعه بزرگ‌تر خواهد بود. تحقیقات علمی در حوزه روان‌شناسی و علوم تربیتی نیز بر نقش اساسی روابط مثبت والدین و فرزندان در شکل‌گیری رفتارهای اجتماعی تأکید کرده‌اند. کودکانی که از روابط عاطفی قوی و مقتدرانه با والدین برخوردارند، در برقراری روابط اجتماعی مؤثر و رعایت هنجارهای اجتماعی موفق‌تر عمل می‌کنند (Baumrind, 1966; Maccoby & Martin, 1983). علائی رحمانی و همکاران (۱۴۰۲) نیز در تحلیل دعای ۲۵، یکی از شاخص‌های اصلی تربیت کودک را تأکید بر نقش والدین و اطاعت محبت‌آمیز از ایشان معرفی کرده‌اند.

چهارمین مضمون فرعی، عفو و گذشت به عنوان فضیلت اخلاقی در روابط اجتماعی است. امام سجاد (علیه السلام) در دعای ۲۴ که در حق پدر و مادر خویش است، به زیبایی مفهوم عفو و گذشت را به تصویر می‌کشد: «اللَّهُمَّ وَ مَا مَسَّهُمَا مِنِّي مِنْ أَدَى... فَأَجْعَلْهُ حِطَّةً لِدُنُوبِهِمَا؟ خدایا! هر

آزاری که از من به آن دو رسیده... آن را وسیله محو گناهانشان قرار ده» (صحیفه سجادیه، دعای ۲۴، فراز ۸). هرچند این دعا در حق والدین است؛ اما می‌توان از آن الگویی برای تربیت فرزندان استخراج کرد. آموزش عفو و گذشت به فرزندان، آنان را افرادی بخشنده و بزرگ‌منش بار می‌آورد که در روابط اجتماعی خود، از کینه و دشمنی دوری می‌کنند و زمینه را برای صلح و آشتی فراهم می‌سازند. براین اساس خانواده نخستین مکانی است که کودک باید معنی گذشت و بخشش را در عمل تجربه کند.

پنجمین مضمون فرعی، صداقت به عنوان رکن اعتماد در روابط اجتماعی است. در دعای مکارم الاخلاق، امام سجاد (علیه السلام) از خداوند درخواست صداقت می‌کند: «وَ أَقْبِضْ عَلَي الصِّدْقِ نَفْسِي؛ و جانم را بر صدق و راستی نگاه‌دار» (صحیفه سجادیه، دعای ۲۰، فراز ۵). صداقت از ارکان اساسی اعتماد و احترام در روابط اجتماعی به‌شمار می‌رود. فردی که در گفتار و رفتار خود صادق و راستگو باشد، اعتماد دیگران را جلب کرده و روابط اجتماعی پایدارتری برقرار خواهد کرد. خانواده با تأکید بر صداقت و پرهیز از دروغ، می‌تواند فرزندانی تربیت کند که در جامعه به عنوان افرادی امین و قابل اعتماد شناخته شوند.

ششمین مضمون فرعی این بخش، عدالت‌خواهی به عنوان اساس روابط منصفانه است. در ادامه دعای مکارم الاخلاق، امام (علیه السلام) از خداوند می‌خواهند: «وَ إِنِّ مِلْنَا فَعَدْلُنَا؛ و چون به کجی گراییم، ما را به عدالت بازگردان» (صحیفه سجادیه، دعای ۲۰، فراز ۷). عدالت‌خواهی به معنای رعایت حقوق دیگران و پرهیز از تبعیض است. فردی که عدالت‌خواه باشد، در روابط اجتماعی خود از انصاف و بی‌طرفی پیروی می‌کند. خانواده با آموزش عدالت و انصاف به فرزندان، آنان را برای زندگی در جامعه‌ای عادلانه و مبتنی بر احترام متقابل آماده می‌سازد.

مضمون اصلی دوم، الگوی نظارت اجتماعی اثربخش است. نظارت اجتماعی به معنای فرایندی است که طی آن، هنجارها و ارزش‌ها درونی شده و رفتار فرد در مسیر مطلوب هدایت می‌شود. آموزه‌های امام سجاد (علیه السلام)، الگویی جامع و چندبُعدی برای این نظارت ارائه می‌دهد که هم بر ابعاد درونی (خودکنترلی) و هم ابعاد بیرونی (نظارت خانواده و جامعه) تأکید دارد. در جدول زیر، مضامین فرعی استخراج شده به همراه منابع ارائه شده است.

جدول (۲): مضامین فرعی الگوی نظارت اجتماعی اثربخش (بر اساس آموزه‌های امام سجاد(علیه السلام))

ردیف	مضمون فرعی	منبع	متن عربی فراز شاهد	ترجمه فارسی
۱	توحید و خداپرستی	رساله حقوق، حق الله	فَأَمَّا حَقُّ اللَّهِ الْأَكْبَرُ فَإِنَّكَ تَعْبُدُهُ لَا تُشْرِكُ بِهِ شَيْئًا	اما حق بزرگتر خدا بر تو آن است که او را پرستی و چیزی را با او شریک نسازی
۲	خودشناسی و تزکیه نفس	رساله حقوق، حق النفس	وَأَمَّا حَقُّ نَفْسِكَ عَلَيْكَ فَإِنَّ تَسْتَوْفِيَهَا فِي طَاعَةِ اللَّهِ	و اما حق نفس تو بر تو آن است که وجودت را در طاعت خدا به کارگیری
۳	انصاف در روابط	رساله حقوق، حق الأخ	فَلَا تَتَّخِذْهُ سِلَاحًا عَلَى مَعْصِيَةِ اللَّهِ، وَلَا عُدَّةً لِلظُّلْمِ	او را وسیله گناه خدا و ابزار ظلم قرار مده
۴	نیت نیک و عمل صالح	صحیفه سجادیه، دعای ۲۰، فراز ۱	وَأَتْتَهُ بِنِيَّتِي إِلَى أَحْسَنِ النَّبَاتِ، وَبِعَمَلِي إِلَى أَحْسَنِ الْأَعْمَالِ	و نیت مرا به بهترین نیت‌ها و عملم را به بهترین اعمال پایان بخش
۵	تعهد اجتماعی	صحیفه سجادیه، دعای ۲۰، فراز ۳	وَاسْتَعْمِلْنِي بِمَا تَسْأَلُنِي غَدًا عَنْهُ	و مرا به آنچه فردا (در قیامت) از من می‌پرسی، به کار گیر
۶	بهره‌وری از عمر	صحیفه سجادیه، دعای ۲۰، فراز ۳	وَاسْتَفْرِغْ أَيَّامِي فِيمَا خَلَقْتَنِي لَهُ	و روزگارم را در آنچه مرا برایش آفریده‌ای، پایان ده
۷	عزت نفس و تواضع	صحیفه سجادیه، دعای ۲۰، فراز ۴	وَلَا تَرْفَعْنِي فِي النَّاسِ دَرَجَةً إِلَّا حَظُّنْتَنِي عِنْدَ نَفْسِي مِثْلَهَا	و مرا در میان مردم درجه‌ای مده، مگر آنکه به همان اندازه نزد خودم پستم گردانی

نخستین مضمون فرعی، توحید و خداپرستی به عنوان نیروی بازدارنده درونی است. در رساله حقوق، امام سجاد(علیه السلام) نخستین حق خداوند بر بنده را شناخت و ایمان به او معرفی می‌کنند: «فَأَمَّا حَقُّ اللَّهِ الْأَكْبَرُ فَإِنَّكَ تَعْبُدُهُ لَا تُشْرِكُ بِهِ شَيْئًا؛ اما حق بزرگتر خدا بر تو آن است که

او را پرستی و چیزی را با او شریک نسازی» (رساله حقوق، حق الله). ایمان به خدا، نه تنها یک باور ذهنی، بلکه منشأ همه مسئولیت‌پذیری‌های اجتماعی است. خانواده‌ای که فرزند را با خدا و صفات او آشنا کند، مؤثرترین نوع نظارت که همان خودکنترلی ناظر بر اعمال است را در درون او نهادینه کرده است. توحید افعالی به انسان می‌آموزد که همه‌چیز از سوی خداوند است و او ناظر بر تمام اعمال ماست. این باور، نیروی بازدارنده درونی قدرتمندی ایجاد می‌کند که فرد را از انحراف و گناه باز می‌دارد.

دومین مضمون فرعی، خودشناسی و تزکیه نفس به‌عنوان زمینه‌ساز خودکنترلی است. در رساله حقوق، حق النفس این‌گونه تبیین شده است: «وَأَمَّا حَقُّ نَفْسِكَ عَلَيْكَ فَإِنَّ تَسْتَوْفِيَهَا فِي طَاعَةِ اللَّهِ؛ و اما حق نفس تو بر تو آن است که وجودت را در طاعت خدا به‌کارگیری» (رساله حقوق، حق النفس). در دعای مکارم الاخلاق نیز امام (علیه السلام) با برشمردن رذایلی مانند «ضعف صبر»، «کم قناعتی» و «غلبه حسد» (فراز ۳)، عملاً به این نکته اشاره دارند که برای پایش و نظارت بر رفتار خود، ابتدا باید نفس خویش و آسیب‌هایش را شناخت. خودشناسی و تزکیه نفس، مقدمه اصلاح جامعه و برقراری عدالت در آن است (مطهری، ۱۳۷۲). خانواده باید به فرزند کمک کند تا خود را بشناسد، نقاط قوت و ضعف خود را دریابد و برای اصلاح نفس خویش بکوشد.

سومین مضمون فرعی، انصاف در روابط اجتماعی به‌عنوان معیار نظارت است. در رساله حقوق، ذیل حق مؤمن، امام (علیه السلام) می‌فرماید: «فَلَا تَتَّخِذْهُ سِلَاحاً عَلَى مَعْصِيَةِ اللَّهِ، وَلَا عُدَّةً لِلظُّلْمِ؛ او را وسیله گناه خدا و ابزار ظلم قرار مده» (رساله حقوق، حق الاخ). یعنی نباید رابطه با دیگران به ابزاری برای گناه یا ظلم تبدیل شود. این دقیقاً مرز نظارت اجتماعی است. والدین باید در عین نظارت بر فرزند، او را درک کنند، حرمتش را نگه‌دارند و با او منصفانه رفتار کنند. نظارت نباید به بهانه‌های مختلف به وسیله‌ای برای تحقیر، سرکوب یا ظلم به فرزند تبدیل شود.

چهارمین مضمون فرعی، نیت نیک و عمل صالح به‌عنوان دو بال تربیت اجتماعی است. در فراز آغازین دعای مکارم الاخلاق، امام سجاد (علیه السلام) از خداوند تقاضای نیت نیک و عمل صالح می‌کند: «وَأَنْتَ بِنَيْتِي إِلَى أَحْسَنِ النَّيَاتِ، وَبِعَمَلِي إِلَى أَحْسَنِ الْأَعْمَالِ؛ و نیت مرا به بهترین نیت‌ها و عملم را به بهترین اعمال پایان بخش» (صحیفه سجاده، دعای ۲۰، فراز ۱). نیت نیک، اولین قدم در مسیر هر عمل صالحی است؛ اما کافی نیست و باید با عمل صالح همراه شود

(طباطبایی، ۱۳۵۰، ج ۱). عمل صالح، تجلی بیرونی نیت نیک است و در روابط اجتماعی نمود پیدا می‌کند. فردی که نیت الهی دارد و اعمال خود را برای رضای خدا انجام می‌دهد، در نظارت اجتماعی نیز انگیزه‌های پاک و الهی خواهد داشت.

پنجمین مضمون فرعی، تعهد اجتماعی به عنوان ریشه نظارت اجتماعی است. امام سجاد (علیه السلام) در فرازی دیگر از دعای مکارم الاخلاق بر تعهد اجتماعی و مسئولیت‌پذیری فرد در قبال جامعه تأکید می‌کنند: «وَاسْتَعْمِلْنِي بِمَا تَسْأَلُنِي عَدَا عَنَّهُ؛ و مرا به آنچه فردا (در قیامت) از من می‌پرسی، به کارگیر» (صحیفه سجاده، دعای ۲۰، فراز ۳). این فراز نشان می‌دهد که انسان در برابر تمام نعمت‌ها و فرصت‌هایی که در اختیار داشته، مسئول است و باید پاسخگو باشد. تعهد اجتماعی به معنای احساس مسئولیت در قبال جامعه و مشارکت فعال در اصلاح آن است (گیدنز، ۱۳۸۶). فردی که خود را متعهد به جامعه می‌داند، در قبال سرنوشت دیگران احساس مسئولیت کرده و در نظارت اجتماعی مشارکت می‌کند.

ششمین مضمون فرعی، بهره‌وری از عمر به عنوان الزام نظارت اجتماعی است. در ادامه همان فراز، امام (علیه السلام) از خداوند می‌خواهند: «وَاسْتَفْرِغْ أَيَّامِي فِيمَا خَلَقْتَنِي لَهُ؛ و روزگارم را در آنچه مرا برایش آفریده‌ای، پایان ده» (صحیفه سجاده، دعای ۲۰، فراز ۳). بهره‌وری از عمر، به معنای استفاده از فرصت‌های زندگی برای انجام کارهای نیک و مفید است (نراقی، ۱۳۷۸). فردی که از عمر خود به درستی استفاده می‌کند و به خداوند متعال اتکاء دارد، در برابر ظلم و ستم دیگران ایستادگی می‌کند و از حقوق مظلومان دفاع می‌نماید. این همان جوهره نظارت اجتماعی اثربخش است.

هفتمین و آخرین مضمون فرعی این بخش، عزت نفس و تواضع به عنوان دو گوهر گرانبهای تربیت اجتماعی است. امام سجاد (علیه السلام) در فراز دیگری از دعای مکارم الاخلاق، بر عزت نفس و تواضع تأکید می‌کنند: «وَلَا تَرْفَعْنِي فِي النَّاسِ دَرَجَةً إِلَّا حَظُّطْتَنِي عِنْدَ نَفْسِي مِثْلَهَا؛ و مرا در میان مردم درجه‌ای مده، مگر آنکه به همان اندازه نزد خودم پستم گردانی» (صحیفه سجاده، دعای ۲۰، فراز ۴). از دیدگاه نظریه‌های جامعه‌پذیری، عزت نفس و تواضع، نقشی اساسی در برقراری روابط سالم و سازنده با دیگران دارند. فرد با عزت نفس، در برابر ظلم و ستم دیگران ایستادگی می‌کند و کرامت خود را حفظ می‌کند. تواضع نیز مانع از غرور و خودبزرگ‌بینی

می‌شود و به انسان کمک می‌کند تا با دیگران با احترام و فروتنی رفتار کند. تعادل میان این دو، شخصیتی متعادل و اجتماعی می‌سازد. از دیدگاه نظریه‌های جامعه‌پذیری، عزت نفس و تواضع، نقشی اساسی در برقراری روابط سالم و سازنده با دیگران دارند (Weidman & et al., 2018; Worthington & Allison, 2018). فرد با عزت نفس، در برابر ظلم و ستم دیگران ایستادگی می‌کند و کرامت خود را حفظ می‌کند. تواضع نیز مانع از غرور و خودبزرگ‌بینی می‌شود و به انسان کمک می‌کند تا با دیگران با احترام و فروتنی رفتار کند. تعادل میان این دو، شخصیتی متعادل و اجتماعی می‌سازد (Banker & Leary, 2020).

علاوه بر مضامین فوق، دلایل ضرورت نظارت اجتماعی نیز از آموزه‌های امام سجاد(علیه‌السلام) قابل استخراج است. امام سجاد(علیه‌السلام) در صحیفه سجاده به دو دلیل کلیدی بر ضرورت نظارت اجتماعی تأکید می‌فرمایند که مستقیماً از فرازهای دعای ۲۵ قابل استخراج است:

۱- وجود دشمن آشکار (شیطان): شیاطین جن و انس به‌عنوان دشمن آشکار انسان، در کمین‌گاه غفلت و فراموشی انسان منتظر فرصتی برای انحراف و گمراه کردن او از مسیر حق هستند. امام(علیه‌السلام) در دعای ۲۵ به این نکته اشاره می‌فرماید: «فَتَضَرَّعْتُ إِلَيْكَ يَا إِلَهِي فِي ضَعْفِي عَنْ حَامِلِ الْقَوَادِحِ، وَ عَجْزِي عَنِ الْإِنْتِصَارِ مِمَّنْ قَصَدَنِي بِمُحَارَبَتِهِ؛ پس به درگاهت زاری کردم، ای خدای من، از ناتوانی‌ام در برابر حملات کنندگان [شیطان] و عجز خود از پیروزی بر کسی که قصد جنگ با من دارد» (صحیفه سجاده، دعای ۲۵، فراز ۲).

۲- ترساندن و فریب‌دادن انسان توسط شیطان: شیطان با وعده‌های دروغین و ترساندن از غیرخدا، انسان را فریب می‌دهد و او را به‌سوی گناه و تباهی سوق می‌دهد: «وَكَمْ مِنْ بَاغٍ بَغَانِي بِمَكَائِدِهِ، وَ نَصَبَ لِي شُرَكَاءَ مَصَائِدِهِ؛ و چه بسیار ستمکاری که با نیرنگ‌هایش به من حمله کرد و دام‌های شکارش را برایم گسترانید» (صحیفه سجاده، دعای ۲۵، فراز ۲). همچنین، مجموعه آموزه‌های امام سجاد(علیه‌السلام)، به‌ویژه در دعای مکارم الاخلاق و رساله حقوق، نشان می‌دهد که نظارت اجتماعی باید همراه با سه ویژگی اساسی زیر باشد:

۱- اخلاص و نیت الهی: نظارت اجتماعی باید صرفاً برای رضای خداوند و کمک به دیگران انجام شود و از هرگونه غرض‌ورزی و خودخواهی پرهیز گردد. امام سجاد(علیه‌السلام) در

«تربیت معنوی» را به عنوان یکی از محورهای اصلی فرزندپروری معرفی کرده‌اند که با مضمون «ایمان و تقوا» در پژوهش حاضر همسو است. مرزانی (۱۴۰۳) نیز با تأکید بر مسئولیت والدین در قبال تربیت نیکوی فرزندان و راهنمایی آنان به سوی پروردگار، بر نقش خانواده در درونی‌سازی ارزش‌های دینی صحنه گذاشته است.

پرورش روحیه «ظلم‌ستیزی» که از دعای ۲۵ استخراج شد، نشان‌دهنده نگاه عمیق امام (علیه‌السلام) به ابعاد فراتر از روابط فردی است. این یافته با مؤلفه‌های «تربیت شهروندی» که صالحی و همکاران (۱۳۹۸) از رساله حقوق استخراج کرده‌اند، کاملاً مطابقت دارد. تربیت اجتماعی در اسلام، صرفاً به آموزش آداب معاشرت محدود نمی‌شود بلکه شامل مسئولیت‌پذیری در قبال جامعه و ایستادگی در برابر ظلم نیز هست. این یافته با نتایج صفاری و همکاران (۱۴۰۳) همسو است که در مروری روایتی بر نقش خانواده در تربیت اجتماعی کودکان، شش مضمون اصلی را شناسایی کرده و نشان دادند که خانواده‌ها در شکل‌دهی و ایجاد الگوهای تربیتی در فرزندان نقش بسزایی دارند. ازجمله این مضامین می‌توان به تقویت هویت فردی و اجتماعی، آموزش ارزش‌ها و مهارت‌های اجتماعی و تکامل الگوی رفتاری اشاره کرد که با مؤلفه‌های «ایمان و تقوا»، «صداقت»، «عدالت‌خواهی» و «تعهد اجتماعی» در پژوهش حاضر هم‌پوشانی دارند.

تأکید امام سجاد (علیه‌السلام) بر «احترام و اطاعت از والدین» که در دعای ۲۵ ترسیم شده، از منظر روان‌شناسی اجتماعی، پایه‌گذار احترام به قانون و نظم اجتماعی در آینده است. تالکوت پارسونز (۱۹۵۳) خانواده را به عنوان «کارخانه‌هایی که شخصیت‌های انسانی را تولید می‌کنند» توصیف می‌کند (Parsons & Bales, 1955, p. 16). پس از اینکه این شخصیت‌ها شکل گرفتند، باید از طریق «تثبیت شخصیت‌های بزرگسال» حفظ شوند. این دیدگاه با تأکید امام سجاد (علیه‌السلام) بر نقش محوری خانواده در شکل‌دهی شخصیت اجتماعی فرزندان همخوانی کامل دارد. یافته‌های پژوهش علائی رحمانی و همکاران (۱۴۰۲) نیز بر اهمیت این مؤلفه صحنه می‌گذارد. مرزانی (۱۴۰۳) نیز، تربیت نیکو و راهنمایی فرزند به سوی پروردگار را از وظایف اساسی والدین برشمرده است.

مهارت‌های ارتباطی مانند «صداقت»، «عدالت‌خواهی» و «عفو و گذشت» نیز از ارکان اساسی تعاملات اجتماعی موفق به شمار می‌روند که خانواده نخستین مکان برای آموزش آنهاست. جرج

هربرت مید در کتاب «ذهن، خود و جامعه» (۱۹۳۴) استدلال می‌کند که «خود ذاتی نیست، بلکه در فرایند ارتباط با دیگران اکتساب می‌شود» (Mead, 1934, p. 138). به اعتقاد وی، خود از طریق تعاملات اجتماعی و ارتباط با دیگران ظهور می‌یابد. این دیدگاه، اهمیت مهارت‌های ارتباطی مانند صداقت و گذشت را که امام سجاد (علیه‌السلام) بر آنها تأکید کرده‌اند، آشکار می‌سازد. همچنین، برگر و لاکمن در کتاب «ساخت اجتماعی واقعیت» (۱۹۶۶) بیان می‌کنند: «جامعه محصول انسانی است. جامعه واقعی عینی است. انسان محصول اجتماعی است» (Berger & Luckmann, 1966, p. 61). آن‌ها بر این باورند که جهان اجتماعی ما در فعالیت‌ها و تعاملات مداوم بین افراد تولید و حفظ می‌شود که این دیدگاه با نقش خانواده در انتقال ارزش‌های اجتماعی همسو است.

در ادامه، تحلیل یافته‌های مرتبط با الگوی نظارت اجتماعی اثربخش حائز اهمیت است. در جدول دوم، الگوی نظارت اثربخش بر اساس هفت مضمون فرعی تبیین شد. آنچه در این الگو حائز اهمیت است، تأکید بر «نظارت درونی» یا خودکنترلی (بر اساس توحید، خودشناسی و تزکیه نفس) در کنار «نظارت بیرونی» (با ویژگی‌های اخلاقی مانند انصاف) است.

«توحید و خداپرستی» به‌عنوان نیروی بازدارنده درونی عمل می‌کند. «خودشناسی و تزکیه نفس» زمینه‌ساز خودکنترلی است. «انصاف در روابط» مرز نظارت اجتماعی را مشخص کرده و از تبدیل نظارت به ابزار ظلم جلوگیری می‌کند. «نیت نیک و عمل صالح» نشان‌دهنده انگیزه الهی در نظارت است. «تعهد اجتماعی» و «بهره‌وری از عمر» از الزامات نظارت اثربخش هستند و «عزت نفس و تواضع» تعادل شخصیت اجتماعی فرد را حفظ می‌کنند. در مجموع، این هفت مضمون یک الگوی نظارتی چندلایه را شکل می‌دهند که نظارت اثربخش در خانواده را پیش از آنکه سازوکاری بیرونی و سلطه‌جویانه نشان دهد، فرایندی درونی، اخلاقی و مسئولیت‌ساز معرفی می‌کند.

از سوی دیگر، یافته‌های مرتبط با دلایل ضرورت نظارت اجتماعی نشان داد که امام سجاد (علیه‌السلام) با اشاره به وجود دشمن آشکار (شیطان) و همچنین ترساندن و فریب‌دادن انسان توسط او، بر لزوم نظارت اجتماعی تأکید می‌ورزند. این دلایل، ریشه در شناخت عمیق ایشان از آسیب‌پذیری انسان در برابر وسوسه‌های شیطانی دارد و ضرورت وجود نهادهای نظارتی مانند خانواده را آشکار می‌سازد. همچنین، ویژگی‌های نظارت اثربخش شامل اخلاص و نیت الهی، حفظ حرمت و آبروی افراد، و صبر و حوصله، برگرفته از آموزه‌های دعای مکارم الاخلاق و رساله حقوق،

چهارچوبی اخلاقی برای نظارت اجتماعی ترسیم می‌کند. این ویژگی‌ها، نظارت را از یک فرایند صرفاً مکانیکی و سلطه‌جویانه به فرایندی انسانی، اخلاقی و مبتنی بر کرامت تبدیل می‌کند. این رویکرد، قرابت زیادی با نظریه‌های جامعه‌شناختی دارد که بر نقش هنجارها و ارزش‌های درونی‌شده در کنترل اجتماعی تأکید می‌کنند. امیل دورکیم در کتاب «تقسیم کار اجتماعی» (۱۸۹۳) معتقد است: «اگر من به قراردادهای اجتماعی تن ندهم، اگر در لباس پوشیدن خود با رسوم رایج در کشور و طبقه‌ام هماهنگ نباشم، تمسخری که برمی‌انگیزم، انزوای اجتماعی که در آن قرار می‌گیرم، هرچند به شکلی تخفیف یافته، همان تأثیرات تنبیه را ایجاد می‌کند» (Durkheim, 1984, p. 62). نظریه کارکردگرایی (امیل دورکیم) با تأکید بر «وجدان جمعی» به عنوان عامل کنترل اجتماعی و نظریه جامعه‌پذیری با تأکید بر درونی‌سازی ارزش‌ها، با یافته‌های این پژوهش همخوانی دارند. همچنین یافته‌های این پژوهش با نتایج علائی رحمانی و همکاران (۱۴۰۲) و مرزانی (۱۴۰۳) در زمینه نقش خانواده در تربیت اجتماعی و اخلاقی فرزندان همسو است.

منابع

- انصاریان، حسین (۱۳۸۱). *دیار عاشقان: تفسیر صحیفه سجاده*. تهران: پیام آزادی.
- ایزدی، مهدی و مهدوی‌منش، حسین (۱۳۹۱). *پی‌جویی خانواده و کارکردهای تربیتی آن در آموزه‌های امام سجاد (علیه السلام) با تأکید بر شیوه‌های انحراف‌زدایی و فضیلت‌افزایی*. *مطالعات قرآن و حدیث*، ۶(۱۱)، ۴۵-۶۸.
- پورمقدس، علی (۱۳۶۷). *روان‌شناسی اجتماعی (جلد ۲)*. اصفهان: مشعل.
- توسلی، غلامعباس (۱۳۹۸). *جامعه‌شناسی و آموزش و پرورش*. تهران: علم.
- صالحی، علی؛ محمدی پویا، فاطمه و ترکاشوند، سعید (۱۳۹۸). *ارائه الگویی برای تربیت شهروند مطلوب جامعه اسلامی با رویکردی بر رساله حقوق امام سجاد (علیه السلام)*. *فصلنامه تربیت اسلامی*، ۱۴(۳۰)، ۱۳۱-۱۵۴.
- صفاری، سیدمصطفی؛ قیصری، زهرا؛ شمالی، بهادر؛ فقیرمقدم کهخا، ایمان؛ صادق زارعی، رضا و خاکی، مهدی. (۱۴۰۳). *مروری روایتی بر نقش خانواده در تربیت اجتماعی کودکان*. دومین همایش ملی خانواده سالم، جامعه سالم، قانئات.

- طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۵۰). *تفسیر المیزان*. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طباطبایی نیا، سید رضا؛ رنجبران، داوود؛ یوسفی، محمدرضا و صفورایی پاریزی، محمد مهدی (۱۴۰۲). تحلیل مفهوم اخلاق در خانواده از منظر امام سجاد (علیه السلام). *فصلنامه فرهنگی - تربیتی زنان و خانواده*، ۱۷ (۶۵)، ۴۴-۱۱.
- علائی رحمانی، فاطمه؛ معتمد لنگرودی، فرشته و درویش، زهرا (۱۴۰۲). شاخص های تربیت کودک مبتنی بر تحلیل محتوای دعای ۲۵ صحیفه سجادیه. *آموزه های تربیتی در قرآن و حدیث*، ۹ (۱)، ۲۱۷-۱۹۷.
- علی بن حسین، امام سجاد (علیه السلام) (۱۳۸۷). *رساله حقوق امام سجاد (علیه السلام)*. ترجمه و شرح: محمد یثربی. قم: انصاریان.
- علی بن حسین، امام سجاد (علیه السلام) (۱۳۸۷). *صحیفه سجادیه* (۱۳۸۷). ترجمه استاد حسین انصاریان. تهران: پیام آزادی.
- قاعدی موصولو، یونس؛ مهدوی مهر، عباس و محمدیان، محمد (۱۳۹۴). بررسی مبانی تربیت فرزند از دیدگاه امام سجاد (علیه السلام). *پژوهش های تربیتی اسلامی*، ۲ (۴)، ۷۳-۹۶.
- کرپندورف، کلوس (۱۳۸۷). *مبانی روش شناسی تحلیل محتوا*. ترجمه هوشنگ نائینی. تهران: روش.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۸۶). *جامعه شناسی*. ترجمه منوچهر صبوری. تهران: نی.
- مرزانی، راضیه (۱۴۰۳). *گونه های تربیت فرزند. اسلام و مطالعات اجتماعی*، ۲ (۴)، ۲۷-۴۰.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۲). *اخلاق اسلامی*. تهران: صدرا.
- مفید، محمد بن محمد (۱۳۷۲). *الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد (جلد ۲)*. ترجمه سید هاشم رسولی محلاتی. تهران: انتشارات علمیه اسلامی.
- ملاسلمانی، فرشته؛ قائمی، علی و بهشتی، سعید (۱۳۹۰). بررسی مبانی تربیت اجتماعی از دیدگاه امام سجاد (علیه السلام) در صحیفه سجادیه. *فصلنامه روان شناسی تربیتی*، ۶ (۱۷)، ۱۲۰-۱۴۵.
- نراقی، احمد (۱۳۷۸). *معراج السعاده*. تهران: انتشارات جاویدان.
- یثربی، محمد (۱۳۸۷). *گنجری در رساله حقوق امام سجاد (علیه السلام)*. قم: انصاریان.

- Banker, C. C., & Leary, M. R. (2020). Hypo-Egoic Nonentitlement as a Feature of Humility. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 46(5), 738–753.
- Baumrind, D. (1966). Effects of authoritative parental control on child behavior. *Child Development*, 37(4), 887–907.
- Berger, P. L., & Luckmann, T. (1966). *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. New York: Anchor Books.
- Durkheim, É. (1984). *The Division of Labor in Society* (W. D. Halls, Trans.). New York: The Free Press. (Original work published 1893)
- Maccoby, E. E., & Martin, J. A. (1983). *Socialization in the context of the family: Parent-child interaction*. In P. H. Mussen (Series Ed.) & E. M. Hetherington (Vol. Ed.), *Handbook of child psychology: Vol. 4. Socialization, personality, and social development* (4th ed., pp. 1–101). New York: Wiley.
- Mead, G. H. (1934). *Mind, Self and Society: From the Standpoint of a Social Behaviorist*. Chicago: University of Chicago Press.
- Parsons, T., & Bales, R. F. (1955). *Family, Socialization and Interaction Process*. Glencoe, IL: The Free Press.
- Weidman, A. C., Cheng, J. T., & Tracy, J. L. (2018). The psychological structure of humility. *Journal of Personality and Social Psychology*, 114(1), 153–178.
- Worthington, E. L., Jr., & Allison, S. T. (2018). *Heroic humility: What the science of humility can say to people raised on self-focus*. Washington, DC: American Psychological Association.